

УДК: 212.6/502.752/502.742

Збереження українського степу: що можна зробити вже сьогодні?

*присвячується світлій пам'яті
Олександра Кондратенка*

Іван Парнікоза

Збереження українського степу: що можна зробити вже сьогодні? — Парнікоза І. — В статті, спираючись на аналіз інформації щодо сучасного ступеню збереженості степової зони України, пропонується ряд кроків для припинення суцільно негативної тенденції. Відзначено необхідність термінового заповідання усіх значних за площею степових територій. Висловлено думку про розподіл функцій охорони біорізноманіття та охорони природи без втручання людини (в абсолютно-заповідних умовах) між національними природними парками та заповідниками. Констатується наявність інформаційного вакууму в Україні щодо проблем степів, подолати який можна лише за умови активної співпраці з пресою.

Ключові слова: степові екосистеми, охорона біорізноманіття.

Адреса: Біологічний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 64, м. Київ, 03022, Україна. E-mail: parnikoza@gmail.com.

Conservation of Ukrainian steppes: what can be done today? — Parnikoza I. — Basing on analyzes on current conservation state of the Steppe zone of Ukraine some recommendations are formulated for restraining an overall negative tendency. A necessity of urgent reserving of all considerable by area steppe territories is marked. A thought about dividing of biodiversity and nature conservation without intervention of a man (in absolutely reserved conditions) between national nature parks and nature reserves is discussed. An information vacuum concerning problems of steppes in Ukraine may be overcome only by carrying out an extensive popularization of the item through mass media.

Key words: steppe ecosystems, biodiversity conservation.

Address: Biological faculty, Taras Shevchenko Kyiv National University, 64 Volodymyrska str., Kyiv, 03022, Ukraine. E-mail: parnikoza@gmail.com.

Вступ

Поки що немає жодних підстав говорити про існування степового біому до третинного періоду Кайнозою — еоцену Південної Америки (57 млн. р. до н. е.). Пізніше степові біоми, незалежно сформувалися в Австралії та Північній Америці, з останньої в міоцені вони потрапили в Євразію та Африку. Формування їх пов'язується з виникненням злаків як родини. В більшості наявних варіантів степів не доводиться говорити про клімакс, натомість існує комплекс біоти, що стабілізує їх умовно-стійкий субклімаксний стан. Вважається, що стабілізація досягається виїданням комахами, гризунами та ратичними, діяльністю ріючих безребетних та гризунів, а також редуцентів (Жерихін, 2003).

Межі степових ландшафтів сильно змінювалися в залежності від кліматичної ситуації на планеті. Так, в плейстоцені їх найширше поширення було пов'язане з сухими умовами льодовикових періодів, в більш вологій міжльодовиковій відбувалися наступи болотистої тундри. Впродовж голоцену степи, що простягнулися смугою уздовж усієї Євразії, постійно зазнають вологих та сухих періодів, що викликає взаємні зсуви лісостепової і степової зон.

Так як степи можуть існувати, як в умовах низьких температур (тундростепи плейстоцену), так і в спекотних регіонах (сучасні степи Євразії), для їх стабілізації вирішальне значення має певна гранична вологість, а не температура. Зміни вологості здатні видозмінювати обличчя степу. Так, сухий етап бореального періоду голоцену за палінологічними даними сприяв злаковому степу із значною участю *Chenopodiaceae*, то вологіший атлантичний період — ковилово-різнотравному, а згодом і лучному степу (Пашкевич, 1981). З IV тис. до н. е. мозаїчність степової зони зумовлена локальними мікрокліматичними особливостями підсилюється нерівномірністю людського впливу (Кириков, 1981, Лисицина, 1981, Бунятян, 1999). В сухіший суббореальний період (2500–500 рр. до н. е.) під постійним пресом скотарства українські степи на більшості площ набувають типчакково-ковилового низькотравного вигляду (Пашкевич, 1981). Зважаючи на те, що постійний вплив скотарсько-землеробських, а з I тис. до н. е. виключно скотарських культур до початку XVIII ст. н. е. був розпорошений на значній території та носив мозаїчний характер (локальний випас, випалювання, сінокосіння), він не призводив до деградації степових комплексів, навпаки породжуючи екологічні ніші для низки надзвичайно рідкісних наразі рослин та тварин. Так, існували повноцінні популяції великих степових птахів та ратичних (Сокур, 1961; Каталог млекопитающих СССР, 1981; Яворницький, 1990; Загороднюк, 1999а).

Але вже у XVIII ст. становище докорінно змінилося. Завоювання Кримського ханства та ліквідація Січі дозволяє Російській імперії перетворити степ на край землеробів (Яворницький, 1990). Починається також лісонасадження, будівництво гребель, зрошення та випас, що докорінно змінюють обличчя степової зони. Дуже згубно вплинуло на степове біорізноманіття будівництво зрошувальних систем (Селюнина, 2006). Наразі лише 4 % степової зони (загалом 40 % території держави) не розорано (Котенко, 1994; Андрющенко, 1999). Здебільшого це — степи на каменистих субстратах та крутих схилах балок, непридатні для землеробства.

Скорочення площі степових екосистем перевищило межу мінімальної території, що необхідна для самопоновлення та збереження генофонду усієї степової біоти. Екологічна структура сучасних решток степової екосистеми настільки підірвана, її площі настільки малі, що вона вже не може здійснювати експансію на перелоги; натомість, до складу останніх степових острівців проникає адвентивна флора та фауна. Більшість типово-степових видів рослин та тварин втратили позиції домінант, перемістившись у ранг рідкісних та зникаючих (Червона книга, 1994; 1996; Кондратенко, Загороднюк, 2006). В умовах зміни локальної зміни мікроклімату антропогенної природи та численних інвазій Понто-Каспійські степи необоротно змінилися. Змінилися, — але все ж існують. І покращити їх становище можна конкретними заходами, а не постійними дискусіями. Завданням цього дослідження було на основі вивчення сучасного стану збереженості фрагментів степової зони, ступеня охоплення їх охороною окреслити основні напрямки діяльності, доступні для широкого кола наукової та природоохоронної громадськості. Такі «аварійні» заходи мають впроваджуватися негайно та припинити суцільно негативні тенденції в степовій зоні.

Степові ресурси країни

Дані про сучасний стан збереженості степової зони України за доступними автору відомостями узагальнено в табл. 1–2. Наразі певні площі степових комплексів охороняються на території природних та біосферних заповідників. Так, до складу біосферного заповідника «Асканія-Нова» площею 33307,6 га входить понад 11 тис. га цілини (табл. 2). Деякі степові території увійшли до складу національних природних та регіональних ландшафтних парків (табл. 2). В той же час, обстеження виявило, що на території України ще збереглися надзвичайно великі фрагменти степу на плакорних і яружно-балочних ділянках (рис. 1).

Наразі ці великі степові території не забезпечені природоохоронним статусом, і тому будь-які розмови про збереження степової зони без взяття під охорону та пильного контролю за станом цих територій здаються безглуздими.

Частина територій — полігони. Ті з них, що закинуті військовими (Тарутинський, Багеровський, та ін.) та навіть діючі (Широколанівський, Києво-Олександрівський) роззорюються. Ті ж, що ще зберігаються, рано чи пізно опиняться перед тою ж перспективою, тому їх долю треба вирішувати прямо зараз. Досі не взяті під охорону пріоритетні згідно Гурзуфському форуму об'єкти Криму, серед них і великі степові території (Вироботка., 1999). Вищенаведені степові останці мають різний ступінь значення для охорони степового біорізноманіття. Так, пріоритетними для охорони стрімко зникаючої степової теріофауни, як однієї з найуразливіших ланок сучасної степової зони України є взяття під охорону найбагатших Присиваських та Донських степів (Загороднюк, 1999б).

Оперативні шляхи порятунку степових територій

Негайним кроком для порятунку великих степових територій нам видається їх приєднання до існуючих природних заповідників. Адже в такому разі вдається уникнути створення штату нового об'єкту ПЗФ, висока вартість якого гальмує створення нових об'єктів. При цьому слід пам'ятати — головне знайти розуміння директора певного заповідника, бо робота на місцях така ж важлива, як і в Держслужбі заповідної справи в Києві. Окрім того, щоб передати непотрібний вже полігон місцевому землекористувачу, військові зобов'язані рекультивувати його територію, що дуже витратне. Передача цих земель під філіали заповідників дозволяє уникнути цього, що збільшує шанси на успіх.

Окрім розширення степових заповідників наразі жорстко постає питання про збереження вже існуючих. Адже, останнім часом намітилася тенденція перетворення їх на рекреаційно-господарські установи. Вражаючими є порушення на території відділень Українського степового «Хомутовський степ» та «Кам'яні могили» а також в Опукському заповіднику. Дирекції цих заповідників вирішили перетворити їх на рекреаційно-розважальні установи. Тому, за повсякденним життям заповідника та діяльністю його керівництва потрібен постійний контроль, який мають принагідно здійснювати місцеві науковці. Що ж до безлічі малих шматків степу, то їх треба будь-що зберігати, оголошуючи пам'ятками природи, заказниками, включаючи до складу регіональних ландшафтних парків тощо. Усі ці заходи мають бути спрямовані проти головних загроз для степових залишків: розорювання (значна частина Тарутинського полігону), розвитку рекреації (Кінбурнська коса та Караларський степ) та засадження лісом (знищення цілих ділянок по р. Чингул на Мелітопольщині). Будемо вірити, що і в далеких регіонах знайдуться люди, що контролюватимуть їх збереження.

Таблиця 1. Площа степових територій в складі заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ, а також не включених до природно-заповідного фонду (за даними з: Тарашук та ін., 1997; Вироботка., 1999; Леоненко та ін., 2003; Бойко, 2005)

Область	Площа степових територій, тис. га*		
	включені до ПЗФ	не включені до ПЗФ	Загалом
Автономна республіка Крим	7,8	118,7	126,5
Дніпропетровська	2,7	108,4	111,1
Донецька	0,4	1,1	1,5
Запорізька	13,2	5,1	18,3
Кіровоградська	3,4	—**	3,4
Луганська	6	6	12
Миколаївська	3,7	25,6	29,3
Одеська	7,3	3,7	11
Харківська	3,6	—**	3,6
Херсонська	1	27,5	28,5

* Необхідно враховувати, що наведені дані дають лише приблизну уяву про степові площі, які складають ту чи іншу частину мозаїчних ландшафтів чи об'єктів ПЗФ. ** Інформація автору не відома.

Таблиця 2. Біосферні та природні заповідники, національні природні парки та регіональні ландшафтні парки, територія яких включає значні за площею степові ділянки (Леоненко та ін., 2003)

Назва об'єкту	Область	Загальна площа, га	Рік створення
Біосферні заповідники			
БЗ «Асканія-Нова»	Херсонська	33307,60	1985
		з них понад 11 тис. га цілини	
Чорноморський БЗ	Херсонська, Миколаївська	89129,00	1985
Природні заповідники			
Опукський ПЗ	Автономна республіка Крим	1592,30	1998
Казантипський ПЗ	Автономна республіка Крим	450,10	1998
Дніпровсько-Орільський ПЗ	Дніпропетровська	3766,20	1990
Український степовий ПЗ	Сумська, Донецька, Запорізька	1825,40	1925
Луганський ПЗ	Луганська	7364,00	1936
ПЗ «Єланецький степ»	Миколаївська	1675,70	1996
Національні природні парки			
Азово-Сиваський НПП	Херсонська,	52154,00	1993
НПП «Великий луг»	Запорізька	9324, з них 3108 – степи	2006
Регіональні ландшафтні парки			
Біловодський	Луганська	14011,00	2001
Бокальська коса	АР Крим	1520,00	2000
Великобурлацький степ	Харківська	2042,60	2000
Гранітно-степове Побужжя	Миколаївська	6266,8	1994
Донецький кряж	Донецька	3952,20	2000
Зуївський	Донецька	1214,30	2002
Калинівський	АР Крим	120,00	2000
Карларський***	АР Крим	6446,00 (степ)	2007
Кінбурнська коса	Миколаївська	17890,20	1992
Клебан-бик	Донецька	1874,00	2000
Меотида	Донецька	13016,90	2000
Панай	Запорізька	1025,00	1998
Печенізьке поле	Харківська	4997,60	1999
Половецький степ	Донецька	1335,00	2000
Тилігульський	Одеська + Миколаївська	8195,4+13954,00	1995

*** Наводимо згідно з Постановою ВР АР Крим: «О создании регионального ландшафтного парка «Карларский» в Автономной республике Крым» від 20.06.2007 за № 509–5/07.

Не менш терміновою є також боротьба за винесення створених об'єктів ПЗФ в природу. Згідно листа Міністерства охорони навколишнього природного середовища від 27.12.06 № 11604-к/28–11, всупереч Указу Президента України від 23.05.05 №838/2005, роботи по винесенню в природу об'єктів ПЗФ в регіонах України навіть не починалися. Нагадаємо, що винесення в природу обов'язкове для захисту території від земельних зазіхань. 90% незаконних захоплень землі на території ПЗФ можливе з-за відсутності чітко визначених меж. Обов'язок усіх, кому небайдужа доля степових решток — вести постійну кампанію за виділення Кабміном коштів на ці заходи та контроль за їх виконанням регіональними і центральними осередками Мінприроди, підтримувати ініціативу дирекцій ПЗФ з винесення в природу території.

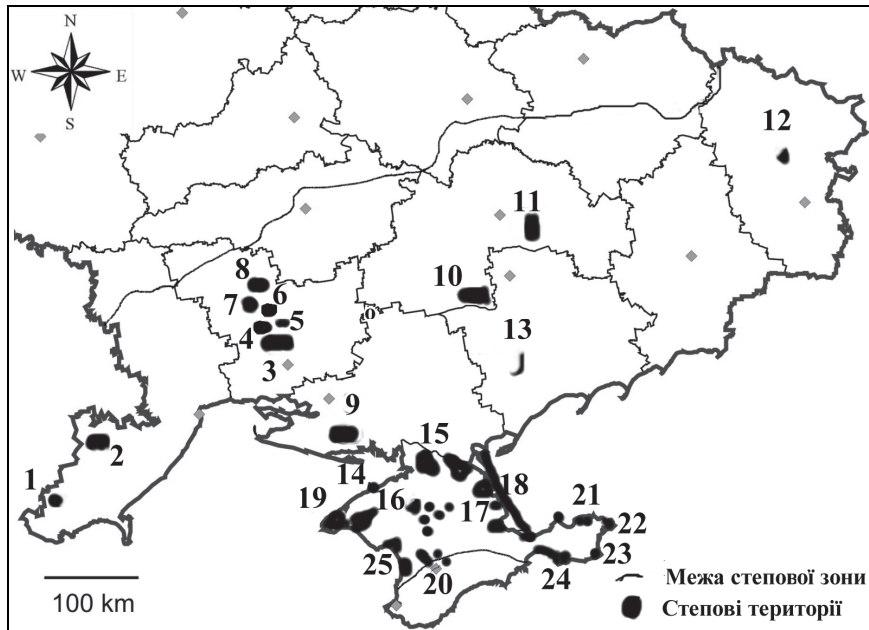

Рис. 1. Схема розміщення деяких великих і в тій чи іншій мірі збережених ділянок степу:

Материкова група об'єктів: 1 — Болградський полігон (недіючий, 4 тис. га), 2 — Тарутинський полігон (недіючий, 24 тис. га), 3 — Широколанський полігон (діючий, 28 тис. га), 4 — Києво-Олександрівський полігон (діючий, 7 тис. га), 5 — Себінська балка (2,4 тис. га), 6 — Михайлівський степ (4,3 тис. га), 7 — РЛП «Гранітно-степове Побужжя» (5,3 тис. га), 8 — Семенівський степ (8,2 тис. га), 9 — Раденський полігон (недіючий, 19,5 тис. га), 10 — Кам'янський прибережний комплекс (106 тис. га), 11 — Васильківський полігон (діючий, 20 тис. га), 12 — Трьохізбенський полігон (недіючий, 6 тис. га), 13 — система степових балок правого берега р. Чингул (біля 3 тис. га)

Кримська група об'єктів: 14 — Бакальська коса (3 тис. га), 15 — степові ділянки Північного та Центрального Сивашу (74,8 тис. га), 16 — Північнокримські степові останці (14,3 тис. га), 17 — гирло р. Салгир та Булганак (12,2 тис. га), 18 — Арабатська стрілка (12,4 тис. га), 19 — степи Тарханкутського півострову (439,1 тис. га, з них до 11 тис. га передбачається включити в НПП «Тарханкутський»), 20 — Степи у м. Сімферополя (7,8 тис. га), 21 — РЛП «Караларський» (6,4 тис. га), 22 — Осовинський степ (12,6 тис. га), 23 — Такил (1,8 тис. га), 24 — Чаудинський масив (Діючі український та російський полігони, 13,2 тис. га), 25 — Сасик – Кизил-Яр (18 тис. га).

Степові рештки можна охороняти і без створення об'єктів ПЗФ. Для цього слід скористатися Законом України «Про Червону книгу України», що зобов'язує в будь-якому разі охороняти оселища червонокнижних видів. В разі виявлення таких видів та неможливості створення об'єкту ПЗФ, вченими готується експертний висновок, на місце викликається інспектор регіонального підрозділу Мінприроди та складається акт про наявність, чисельність та просторове поширення червонокнижного виду (видів). Після цього повідомляють землекористувача, а акт залишається «посвідченням» цінності тої чи іншої території, що утримує останнього від різких рухів.

Окрім червонокнижних видів для збереження існуючого об'єкту ПЗФ, створення нового чи при складанні акта на не заповідній території, слід активно використовувати регіональні Червоні списки. При їх укладанні в свою чергу треба враховувати, що внаслідок своєї критичної фрагментованості, усі типові види степової зони стали рідкісними та заслуговують на охорону. Утворювані ними угруповання мають бути збережені в повному обсязі.

Про регуляційні заходи і абсолютну заповідність

Впродовж усієї історії заповідної справи триває дискусія між прихильниками абсолютної заповідності та регуляційних заходів на території степових заповідників (Дыренков, 1986; Боровик, Боровик, 2000; Борейко, 2000, 2005). Проблему породжує те, що в умовах антропогенно трансформованого ландшафту та мікроклімату степової зони України усі ділянки заповідного степу в тій чи іншій мірі охопили зміни — резерватні сукцесії (Андрющенко, 1999; Ткаченко, 1999; Русин, 2006). Виведені з-під дії стабілізуючих факторів людської діяльності, степові ділянки демонструють швидкі темпи трансформації в чагарниково-деревні комплекси. За деякими припущеннями, це викликано відсутністю природних стабілізаторів степу: комах, ратичних та інших тварин (Андрющенко, 1999; Ткаченко, 1999; Боровик, Боровик, 2000; Спасская, 2005). Наразі через антропогенні зміни мікроклімату, підняття ґрунтових вод та ін. ці процеси розвиваються значно швидше. З наступами лісового поясу степова зона впродовж голоцену стикалася неодноразово. Але тоді, коли степові простори були неозорими, такі сукцесії не несли якоїсь загрози. Як зазначає В. Ткаченко, через ряд проміжних стадій вони все одно можуть призвести до формування степових комплексів, але з трохи іншим біорізноманіттям (Ткаченко та ін., 1998; Ткаченко, 1999). В той же час, наслідки таких трансформацій в умовах сучасної почленованості степової зони можуть бути катастрофічними, адже зникнуть деякі надзвичайно рідкісні види.

Виходом з такої ситуації вбачають застосування так званих регуляційних заходів, тобто штучного стримування розвитку чагарниково-деревної рослинності шляхом випасу, сінокошу чи палу (Дыренков, 1986; Нухимовская, 1997). Проте, такі заходи суперечать самій ідеї заповідника як території, де природа розвивається за своїми законами без втручання людини. Вважається, що ідея абсолютної заповідності, сформована російським природоохоронцем Г. Кожевниковим та розвинута в працях справжнього борця за дику природу Ф. Штільмарка (2005), напевне практично може бути реалізована тільки в умовах певної критично достатньої для самопідтримання екосистеми площі заповідної території. Але скільки не-будь обґрунтованих оцінок, якою саме має бути ця територія, немає (Борейко, 2005). Зазначимо, що природному ходу біологічних процесів дуже важко відновитися на невеликих територіях; що зазнають антропогенного пресу з суміжних територій. Втім, якщо б це і вдалося то неминуче супроводжувалося б втратою на них певних рідкісних видів рослин та тварин.

Поряд з цим самі регуляційні заходи мають негативні наслідки для певних груп тварин (Козлова, 1978; Дыренков, 1986; Борейко, 2000). Універсальних же заходів не існує. Проблему посилює ще й те, що другою фундаментальною метою заповідників постулюється збереження біологічного різноманіття. Проте, забезпечити невтручання та одночасне збереження усього комплексу видів на одній території практично неможливо. Деякими вченими пропонується комплексний підхід, коли в складі заповідника виділяється ділянка абсолютно заповідного степу (Ткаченко та ін., 1998), але, на нашу думку, в умовах надзвичайно малих площ степових заповідників України цей підхід себе не виправдовує, тим більше, що за роки існування українських степових заповідників виявилось, що всі основні раритетні види (принаймні тварини) зустрічаються головним чином поза межами заповідників, на напівтрансформованих ділянках, що зазнають певного господарського впливу (Андрющенко, 1999; Борейко, 2005; Тимошенко, 2005, 2006; Боровик, 2006).

Отже, рішення напрошується саме собою. Необхідно визначити єдиною функцією заповідника забезпечення природного протікання біологічних процесів та перевести усі заповідники в режим абсолютної заповідності. Єдиною їх діяльністю по власне заповідній території має залишатися охорона по периферії та ведення комплексного наукового моніторингу. В той же час, функцію збереження біорізноманіття треба передати національним паркам, як і контроль за прилеглими об'єктами природно-заповідного фонду місцевого значення. Необхідно зазначити, що впродовж останніх років в Україні створюються виключно національні парки. В сусідніх країнах (Росії, Білорусі, а віднедавна і в Молдові) природні заповідники реорганізуються в національні парки (Чибелев, 2004; Борейко, 2005).

В Україні ж, на жаль, поширюється рух за перетворення природних заповідників на біосферні. Зауважимо, що перетворення природного заповідника на біосферний чи нацпарк дозволяє дирекції легально відійти від такої незручної «абсолютної заповідності» до заробляння грошей за рахунок використання ресурсної та рекреаційної ємності території заповідника (Борейко, 2005). Переконані, що шлях, викликаний жагою комерції, несумісний з охороною природи. Біосферний заповідник також в будь-який час може бути перезонований, як сталося у випадку з Дунайським БЗ при побудові через його заповідну зону (яку перетворили на господарську) судноплавного каналу.

Заповідники теж мають займатися охороною окремих видів, але не на заповідній, а на прилеглих територіях, через мережу заказників як територій з певними сприятливими для конкретних видів обмеженнями господарювання. Подібні ідеї зустрічаємо в літературі (Чибилев, 2004). В ідеалі слід би було перетворити існуючі заповідники з ледь животною організацією, покинутих напризволяще, в потужні регіональні наукові центри, що мають опікуватися збереженням усіх прилеглих залишків природних екосистем: заказників, перелогів тощо. Що ж до об'єктів ПЗФ місцевого значення, то слід юридично визнати їх такими, що можуть мати штат охорони. Подібний підхід приносить непогані результати в Білорусі (Кашталъян, 2006, особисте повідомлення).

Про відновлення степів

Якщо ми колись розраховуємо цілеспрямовано перейти до відновлення на виведених з сільськогосподарського обороту землях степових комплексів, то маємо зберегти весь генофонд степових видів рослин та тварин. Для цього завдання найперспективніше — відновити мережу взаємопов'язаних степових та напівстепових угруповань (зокрема тих, що за допомогою використання генофонду степових останців можна повернути до природного вигляду). Для цього дуже важливим є позбавитися в цих районах факторів, що змінюють мікроклімат (ставів та лісосмуг) за одночасного масованого підсіву сумішей насіння та куртин степових едифікаторів. Для цього можна, наприклад, використовувати методику агростепів деякі інші (Суондуков и др., 2000; Дзыбов, 2001; Дударь, 2001; Шамстудинов и др., 2002), що вже застосовуються в Росії (Данилов, Бурова, 2006). В Україні подібна робота розпочата, наприклад, в національному заповіднику «Хортиця» (Охрименко, 2007, особисте повідомлення). Зауважимо, що наявність ще достатньо великих не заповідних площ дозволяє вільно експериментувати з розробкою порівняно простих та дешевих методик реставрації степу. Негайно мають бути розпочаті експерименти з розведення та розселення степових тварин-едифікаторів, до чого слід залучати фахівців з об'єктів ПЗФ, зокрема зоопарків.

Зміна громадської думки

С. Левикіним слушно піднято проблему несприйняття громадськістю необхідності збереження степових ділянок (Левыкин, 2000). В той час, як відновлення та збереження лісів знаходять велике розуміння, роботи в цьому напрямку активно фінансуються і вважаються пріоритетними, проблема майже знищених степових комплексів піднімається дуже рідко. Справа й в тому, що в розумінні сучасного українця чи росіянина степ увійшов вже не як ковила, що гойдається на вітру, а як неозорі лани зернових. В таких умовах без цілеспрямованої кампанії та популяризації ідеї збереження степу не обійтись. А вже існували завдяки активній діяльності окремих особистостей: В. Докучаєва, Й. Пачоського, М. Котова, В. Талієва, І. Бородіна, В. Альохіна, Ф. Фальц-Фейна та ін. в громадській думці початку минулого століття позитивні для збереження цілинних ділянок тенденції. Але вже у 40-х інтерес до степової проблеми був зведений до нуля. Не можна не погодитися з Левикіним, що в умовах, коли створення степових природоохоронних територій наштовхується на сильний супротив та повне непорозуміння, перспективною є робота по зміні громадської думки по відношенню до збереження степів у межах існуючої системи землекористування.

Головним заходом в цьому напрямку має бути постійна робота з пресою. Жодна подія, пов'язана з наступом на степ, чи навпаки — позитивне зрушення не має залишатися поза увагою медіа-спільноти. Для цього треба активно працювати в мережі Інтернет, готувати і надсилати пресі належним чином оформлені повідомлення — прес-релізи та відстежувати як висвітлюється та чи інша подія.

Зазначимо, що за умов мінімальних витрат на регулярні візити, розташовані в глибині нічим не примітних степових районів України степові останці можуть стати чи не єдиним предметом гордості місцевої громади, об'єктом екскурсій для відвідувачів цих регіонів. Особливо актуально це наприклад для нічим зовні непримітного Північнокримського регіону.

Висновки

В сучасній Україні зарано говорити про відновлення степу як екосистеми та правильне управління степами. Натомість необхідні термінові аварійні заходи з припинення загальної негативної тенденції. Для цього вченим, викладачам та іншим представникам активної громадськості необхідно:

1. Увійти в контакт з дирекціями заповідників та просувати пріоритетні території під розширення та філії існуючих природних заповідників (оптимально) чи створення інших об'єктів ПЗФ;

2. Постійно контролювати стан існуючих заповідників та інших об'єктів ПЗФ. Рішуче захищати усі степові залишки від розорювання, забудови, засадження лісом;

3. Добиватися винесення об'єктів ПЗФ у природу, створення та використання регіональних Червоних списків при створенні нових об'єктів ПЗФ та для охорони оселищ рідкісних видів, які неможливо включити до ПЗФ;

4. Добиватися переведення усіх існуючих степових заповідників в режим абсолютної заповідності, охорону ж окремих видів проводити на прилеглих заказниках, пам'ятках природи тощо. Ці малі об'єкти природно-заповідного фонду мають стати полігонами реінтродукційних методик для степових рослин та тварин, а також методик відновлення степів;

5. Постійно і наполегливо вносити вклад в зміну громадської думки з питання степів.

Подяки

Висловлюю подяку усім учасникам 12-ї та 13-ї теріологічних шкіл, що піднімали степове питання, та особисто В. Борейку, О. Василюку, І. Вихристюк, О. Годлевській, А. Дулицькому, І. Загороднюку, С. Івку, В. Манюку, І. Смелянському, В. Тимошенкову.

Література

Андрюценко Ю. О. Степові ділянки як резервати для підтримки видового різноманіття птахів на півдні України // Заповідна справа в Україні на межі тисячоліть. — Канів, 1999. — С. 102–105.

Бойко П. М. Созологічна характеристика запропонованих природно-заповідних об'єктів правобережжя нижнього Дніпра // Теорія і практика заповідної справи: Збірник наукових праць. — Київ, 2005. — С. 152–156.

Борейко В. Е. Покосы в заповедниках: экологически опасно и морально неоправданно // Степной бюллетень. — 2000. — № 20. — С. 26–28.

Борейко В. Е. Этика и менеджмент заповедного дела. — Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2005. — 328 с.

Боровик Е. Динамика численности сурка (*Marmota bobac* Muller, 1776) на территории заповедника «Стрельцовская степь» // Фауна в антропогенному середовищі / За редакцією І. Загороднюка. — Луганськ, 2006. — С. 212–216. — (Праці Теріологічної школи, вип. 8).

Боровик Л. П., Боровик Е. Н. Проблема режима сохранения степи в заповедниках: пример Стрельцовской степи // Степной бюллетень. — 2000. — № 20. — С. 29–33.

Бунятян К. П. Давнє населення України. — Київ: Либідь, 1999. — 225 с.

- Выработка приоритетов: новый подход к сохранению биоразнообразия в Крыму. Результаты программы «Оценка необходимости сохранения биоразнообразия в Крыму», осуществленной при содействии Программы поддержки разнообразия BSP. — Вашингтон: BSP, 1999. — 257 с.*
- Данилов В. И., Бурова О. В.* Опыты по восстановлению степной растительности на Куликовом поле // *Степной бюллетень.* — 2006. — № 2. — С. 34–37.
- Дзыбов Д. С.* Метод агростепей: Ускоренное восстановление природной растительности: Методическое пособие. — Саратов: Научная книга, 2001. — 40 с.
- Дударь Ю. А.* К реконструкции уничтоженных степных экосистем // *Степной бюллетень.* — 2000. — № 6. — С. 26–28.
- Дыренков С. А.* О принципах жесткой резервации территорий // *Ботанический журнал.* — 1986. — Том 71, № 3. — С. 38–39.
- Жерихин В. В.* Избранные труды по палеоэкологии и филоценогенетике. — Москва: Тов-во научных изданий КМК, 2003. — 543 с.
- Загороднюк І. В.* Зміни фауни унгулят України в історичні часи // *Вестник зоологии.* — 1999а. — Supplement № 11. — С. 91–97.
- Загороднюк І. В.* Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // *Доповіді Національної академії наук України.* — 1999б. — № 5. — С. 204–210.
- Каталог млекопитающих СССР: плиоцен-современность.* — Ленинград: Наука, 1981. — 456 с.
- Кириков С. В.* Человек и природа степного Причерноморья с геродотовского времени до начала XIX века // *Антропогенные факторы в истории развития современных экосистем.* — Москва: Наука, 1981. — С. 87–97.
- Козлова Л. В.* Сезонная динамика численности мышевидных грызунов в основных биотопах заповедника «Хомутовская степь» // *Почвенно-биогеоценологические исследования в Приазовье.* — Москва: Мос. Тип. № 9, 1978. — Вып. 3. — С. 98–102.
- Кондратенко О., Загороднюк І.* Зональні фауністичні угруповання дрібних ссавців східної України та їх історичні зміни // *Теріофауна сходу України / За редакцією І. Загороднюка.* — 2006. — С. 167–173. — (Праці Теріологічної школи, вип. 7).
- Котенко Т. И.* Степи Украины: их значение, современное состояние, научная ценность, приоритетность охраны // *Вестник экологии.* — 1996. — № 1–2. — С. 10–26.
- Левыкин С.* Российские степи: взгляд в XXI век с позиций природоохранного пиара // *Степной бюллетень.* — 2000. — № 11. — С. 2–5.
- Леоненко В. Б., Стеценко М. П., Возний Ю. М.* Додаток до атласу об'єктів природно-заповідного фонду України. — Київ: Київський університет, 2003. — 119 с.
- Лисицына Г. Н.* Роль антропогенного фактора в формировании и развитии экосистем аридных районов СССР // *Антропогенные факторы в истории развития современных экосистем.* — Москва: Наука, 1981. — С. 202–212.
- Нухимовская Ю. Д.* Управление динамикой растительного покрова заповедников. Сообщение I // *Заповедное дело: Научно-методические записки.* — Москва, 1997. — Вып. 2. — С. 158–173.
- Пашкевич Г. А.* Динамика растительного Покрова Северо-Западного Причерноморья в голоцене, его изменения под влиянием человека // *Антропогенные факторы в истории развития современных экосистем.* — Москва: Наука, 1981. — С. 74–86.
- Русин М.* О некоторых особенностях резерватогенных сукцессий в степных заповедниках (на примере териофауны) // *Фауна в антропогенному середовищі / За редакцією І. Загороднюка.* — Луганськ, 2006. — С. 234–239. — (Праці Теріологічної школи, вип. 8).
- Селюніна З., Уманець О.* Зміни природних комплексів Північного Причерномор'я під впливом природних та антропогенних гідрологічних чинників // *Фауна в антропогенному середовищі / За редакцією І. Загороднюка.* — Луганськ, 2006. — С. 48–51. — (Праці Теріологічної школи, вип. 8).
- Сокур І. Т.* Історичні зміни та використання ссавців фауни України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — 84 с.
- Спасская Н. Н.* Лошади в экологической реставрации залежных земель // *Степной бюллетень.* — 2005. — № 17. — С. 58–59.
- Суюндуков Я. Т., Хасанова Г. Р., Миркин Б. М.* Место старовозрастных посевов травы в системе реабилитации степных экосистем // *Степной бюллетень.* — 2000. — № 7. — С. 8–10.
- Таращук С., Деркач О., Сиренко І. та ін.* Національна інвентаризація степів України. — Київ: Національний екологічний центр України, 1997. — 41 с.
- Тимошенко В.* Перспективи існування степового тхора (*Mustella eversmanni* Lesson, 1827) у Хомутовському степу // *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. біологія.* — 2005. — Вип. 17. — С. 89–92.

- Тимошенко В.* Редкие наземные млекопитающие заповедника Хомутовская степь в условиях антропогенного пресса // Фауна в антропогенном окружении / За редакцией И. Загороднюка. — Луганськ, 2006. — С. 240–244. — (Праці Теріологічної школи. вип. 8).
- Ткаченко В. С.* Екологічний менеджмент заповідного лучного степу «Михайлівська цілина» на Сумщині // Заповідна справа в Україні на межі тисячоліть. — Канів, 1999. — С. 85–97.
- Ткаченко В. С., Дідух Я. П., Генов А. П. та ін.* Український природний степовий заповідник. Рослинний світ. — Київ: Фітосоціоцентр, 1998. — 280 с.
- Червона книга України.* Тваринний світ. — Київ: Українська енциклопедія ім. Бажана, 1994. — 464 с.
- Червона книга України.* Рослинний світ. — Київ: Українська енциклопедія ім. Бажана, 1996. — 670 с.
- Чибилев А.* Доклад во время чтений, посвященных десятилетию со дня организации Оренбургского заповедника // Степной бюллетень. — 1999. — № 5. — С. 26–28.
- Чибилев А.* Перспективы развития природно-заповедного фонда в степной зоне северной Евразии: новые формы степных резерватов // Степной бюллетень. — 2004. — № 16. — С. 4–8.
- Шамстудинов З. Ш., Шамстудинов Н. З.* Методы экологической реставрации аридных экосистем в районах пастбищного животноводства // Степной бюллетень. — 2002. — № 11. — С. 21–26.
- Штильмарк Ф. Р.* Идея абсолютной заповедности. — Киев, Москва: Киевский эколого-культурный центр, центр охраны дикой природы, 2005. — 116 с.
- Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. — Львів: Світ, 1990. — Том 1. — 382 с.